

ԱՐԱԳԱԾԻ ԵՎ ԱՐԱՄՈՒՍԻ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԱՅԻՆ ԿԱՌՈՒՅՑՆԵՐՆ ՈՒ ԶԱՐԱԿՈՅՈՂՆԵՐԸ

3. 9. ԱՎԵՏԻՍԱՆ

Վանի թագավորության մի շարք հուշարձաններում պեղվել են պաշտամունքային կառույցներ: Արագածի միջնաբերդի շինությունների, ինչպես նաև ամրոցի, քաղաքի որոշ կացարանների պեղումներից պարզվեց, որ, բացի տնտեսական նշանակությունից, որոշ կառույցներ (*No No 4, 9, 13* և այլն) կապված են պաշտամունքային դրսևորումների հետ: Նման պատկեր ունենք Թեյշեբահինում, Արգիշտիխինիում, Օշականում, Արամուտում և ուրարտական մի շարք այլ հուշարձաններում: Առանձնակի հետաքրքրություն է ներկայացնում Արագածի *No 4* կացարանը, որի ներքին հարդարանքի վերլուծությունից պարզվեց, որ այս կացարանը մի շարք հատկանիշներով առանձնանում է մյուսներից: Ծիսության արևմտյան պատին կից կավասվաղով պատված հարթակի վրա գտնվեցին երկու կուռքերի սևացած բեկորներ, իսկ հատակին՝ խոշոր և մանր եղջերավոր կենդանիների այրված ոսկորներով օջախի հետքեր: Ակնհայտ է, որ խնդրո առարկա կացարանն ունեցել է պաշտամունքային նշանակություն, իսկ հարթակը սրբազան անկյան դեր է կատարել: Օշականի պալատական համալիրների պեղումներից բացվել են մնամատիպ կացարաններ, ուր կատարվել են զանազան ծիսական արարողություններ: Այս շինությունը հաղորդակից է Արագածի մյուս համալիրներին. այնտեղ կարելի է հասնել միջնաբերդի ցանկացած հատվածից¹:

Նման հարթակով սենյակ պեղվել է Արամուսի միջնաբերդում: *No 3* կացարանի հարավային պատին կից բացվեց լավ մշակված սալաքարերից՝ 1,2 մ լայնքով, 6,5 մ երկարությամբ, առանձին հատվածներում կալից սվաղի հետքերով հարթակ: Վերջինիս վրա գտնվեցին վարդագույն տուֆից երկու՝ 0,5 մ բարձրությամբ այուն-կուռքեր:

Արագածի և Արամուսի հիշյալ սենյակներում բացված մնան հարթակների առկայությունը հնարավորություն է տալիս առանձնացնելու պաշտամունքային շինությունների առանձին տիպ, որտեղ կացարանների պատերից որևիցե մեկին կցակառուցվել է «սրբազան» հարթակ: Հարկ է նշել, որ մնան հարթակներ հանդիպում են նաև ուրարտական տաճարային և պալատական համալիրներում: Վանի ամրոցում պեղվել է 50 մ երկարությամբ և 10 մ լայնությամբ, հարթակի վրա բաց սրբատեղի²: Այստեղի խորշերից մեկի հատակին բացվել է 1,48 x 1,48 մ չափերով քարե հիմք: Բացառված չէ, որ այն եղել է զոհասեղան կամ մեկ այլ կոթողի հենակ: Հարթակներ են բացվել նաև Հայկաբերդի վերին և ստորին միջնաբերդերում³:

Պաշտամունքային շինությունների հաջորդ տիպին են պատկանում կացարաններում կամ սրահներում հանդիպող հարթակները, որոնք տեղադրված էին սենյակների կենտրոնական հատվածում:

Նման լուծում ունի Արագածի միջնաբերդում հայտնաբերված *No 9* կացարանը, որտեղ բացվեց 2,1 x 2,1 մ չափերի ուղղանկյուն հարթակ: Վերջինս ամբողջովին պատված էր մոխրի հաստ շերտով, որի մեջ հայտնաբերվեցին մեծ քանակությամբ խոշոր և մանր եղջերավոր կենդանիների՝ կիսով չափ այրված մնացորդներ: Նման

¹ Մանրամասն տե՛ս Հ. Գ. Ավետիսյան, Արագած, Եր., 2001, էջ 32:

² Տե՛ս Th. Forbes, The Urartian Architecture, London, 1983, էջ 28:

³ Տե՛ս A. Erzen, Gavuştepe, Ankara, 1978, էջ 7:

զոհասեղան-հարթակներ բացվեցին քաղաքային համալիրի սենյակներում (*NoNo 1, 2*), որտեղ հարթակների հարևանությամբ պեղվեցին այրված կենդանիների ոսկորներով մոխրապատ օջախների մնացորդներ: Հարկ է նշել, որ զոհասեղան-հարթակի այս տիպը, ի տարբերություն մի շարք հուշարձանների, իր լայն զուգահեռներն ունի Օշականում: Յուրօրինակ առանձնահատկությամբ զոհասեղանով հարթակ պեղվել է նաև Արամուսի ուրարտական միջնաբերդի *No 5* կացարանի ստորին շերտում: Այստեղ բացվեց հատակի մեջ խորացող, մոտ 3 քառ. մ մակերեսով, լավ մշակված, ուղղանկյուն բազալտե ժայռաքեկորի ճիշտ կենտրոնում տեղադրված՝ գորշ տուֆից պատրաստված 0,45 x 0,45 x 0,45 մ չափերով քառակուսի զոհասեղան: Այն կապե շաղախով ամրացված էր հարթակին և ամբողջովին պատված էր մոխրի հաստ շերտով: Այստեղից հայտնաբերված խոշոր և մանր եղջերավոր անասունների այրված ոսկորների մեջ գտնվեց ցուլի գանգ: Նույն հարթակի վրա բացվեց զոհասեղանին հենած կարմրավուն տուֆից, կտրվածքում կլոր, 0,35մ երկարությամբ սյուն-կուռք, որը նման է Արագածի *No 4* կացարանից հայտնաբերվածին: Գտածոների մեջ հատկապես առանձնանում են կարծր բազալտից, ընդօժված դիմային մանրամասներով տղամարդու գլուխը, բարձրորակ բրոնզից քանդակագարդ վիշապի գլխով ոճավորված շիզը, նրբագեղ խեցանոթները: Հարկ է նշել, որ Վանի ավազանի խոշոր ամրոցներից մեկի՝ Թոփրախ-կալեի տաճարի մուտքի դիմաց հայտնաբերվել է մարմարյա զոհասեղան: Նշված հարթակները, նաև զոհասեղանները, որպես կանոն, մշտապես համատեղվում են սյուն-կուռքերի, ֆայլոսների, օջախների, բարձրորակ խեցեղենի հետ: Արագածի քաղաքային համալիրի կացարաններից մեկում (*No 1*) հարթակի մաքրման ժամանակ հայտնաբերվեց նաև մեկկանթանի լայնափող վզով բարձրորակ սափոր-գավաթ: Նման գավաթներ մինչ այդ հայտնաբերվել էին Վանում, Իգդիրում և այլ հնավայրերում: Չնայած այս կարգի անոթներ ոչ մեծ քանակով գտնվել են տարբեր տիպի համալիրներում, բայց, ինչպես նշում է Հ. Մարտիրոսյանը, բացառված չէ, որ դրանք՝ որպես պաշտամունքային շինության պարտադիր տարր, տեղադրվել են սենյակների սրբազան անկյուններում: Ասեմք նաև, որ այս անոթներն օգտագործվել են ծիսական արարողությունները հեղուկով կատարելու ժամանակ:

Արագածի վերոհիշյալ պաշտամունքային թե մեկ և թե մյուս տիպի շինություններին բնորոշ է օջախների առկայությունը, որոնք, որպես կանոն, բացվել են հարթակների դիմաց: Վերջիններիս կիրառական նշանակությունը բացատրվում է նաև պաշտամունքային գործոններով: Դրանցից առաջինը պատրաստված է կավից, ունի մինչև 0,5 մ տրամագիծ: Կլորացող կամ հարթ շուրթով օջախներն են՝ հայտնի քաղաքային համալիրի 1-ին, միջնաբերդի 4-րդ և 8-րդ կացարաններից: Երկրորդ տիպը տափակ քարերից պատրաստված օջախներն են (կացարան *No 9*, քաղաքային համալիրներից՝ 1, 2 սենյակներ):

Նման տիպի օջախներ հայտնաբերվել են Թելչեբախիում, Օշականում, Արամուսում: Վերջինիս միջնաբերդի *No 6* կացարանի արևմտյան պատին կից հայտնաբերվեցին երկու օջախ: Առաջինը կավից, կլորացող շուրթերով, ձվածիր տեսքով, 0,4 x 0,25 x 0,15 մ չափերով գետնափոր օջախ էր: Երկրորդը տեղադրված էր առաջինից հարավ: Այդ հարթ գետաքարերից կառուցված, 0,6 մ տրամագծով թասի տեսքով օջախը նույնպես մոխրապատ էր: Այստեղ հայտնաբերվեցին նաև տուֆ քարից երկու մրապատ սյուն-կուռքեր, խեցեղեն, երկաթից նետասլաք:

Արագածի միջնաբերդի *No No 7, 9* կացարաններում գտնվել են ուրարտական շուրջ երկու տասնյակ խոշոր կարասներ, որոնցում հնարավոր էր պահել մինչև 20 տ գինի կամ ցորեն: 9-րդ կացարանն իր հարթակի ձևով և կիրառական նշանակությամբ որոշակի զուգահեռներ ունի Կարմիր բլուրի կարասային *No 25* սենյակի հետ: Մասնավորապես Թելչեբախիում պեղված շինությունում հայտնաբերվեցին հաճախակի հանդիպող կենդանիների այրված առատ մնացորդներ: Սենյակի կենտրոնում՝

¹ Տե՛ս **Х. Ф. Б. Линч**, Армения. Путевые очерки и этюды, т. II, Тифлиς, 1910, էջ 80:

² Տե՛ս **Г. Г. Аветисян**, Биайнская керамика из памятников Араратской долины, Ер., 1992, էջ 72:

հենց այդուհետև միջև, պեղվեց զոհարան - օջախ: Չոհարանի հարևանությամբ կար այդուհետև պատրաստված արկղ, որը լցված էր մոխրով: Քիչ հեռու բացվեց նստարան, որի մոտ հայտնաբերվեցին կարիճի և ձկան պատկերներով աստվածների կավե մանրակերտեր: Կարմիր բլուրում, Արագածում և ուրարտական մի շարք այլ հուշարձաններում նմանատիպ շինություններն ունեցել են պաշտամունքային նշանակություն: Դրանք կապվում են ինչպես երկրագործության, այնպես էլ զինված օրհնելու, չար ոգիներից պահպանելու ծիսական արարողությունների հետ, որոնք ուղեկցվել են կենդանիների զոհաբերությամբ: Այս երևույթը տարածված էր նաև ասուրաբաբելական աշխարհում, ինչի մասին վկայում են ծիսական տեքստերը⁶: Առ այսօր ուրարտական ծեսերի մասին տվյալները՝ սակավաթիվ են, ուստի դրանց վերակազմությունը հնարավոր է միայն հնագիտական նյութի քննությամբ, այն էլ ընդհանուր գծերով: Արագածի պաշտամունքային շինությունները կապված են նաև տնտեսական գործունեությանը վերաբերող արարողությունների հետ: Մասնավորապես երկրագործական ծիսակարգի դրսևորումներից պիտի համարել զարեջրի, ձեթի և զինու պատրաստման գործընթացը: Գինի ստանալու համար աճեցնում էին հատուկ տեսակի խաղող, որը պետական հսկողության տակ էր գտնվում: Միևնույն ժամանակահատվածում նշվում է. «Իշպուհինի Սարդուրորդին (և) Միհնուա Իշպուհնորդին ապարանը // Աոր հիմնեցին, հաստատեցին կարգ. երբ ծառերը (ճյուղերը խաղողենու) էտվեն // Խալդի աստծուն 3 խոյ թող զոհաբերվի, 3 խոյ՝ աստվածներին բոլոր. երբ խաղողուտը կառուցվի (խչմարվի), 3 խոյ Խալդի աստծուն թող զոհաբերվի, 3 խոյ՝ աստվածներին բոլոր. երբ խաղողուտը (խաղողի բերքը) հավաքվի, Խալդի աստծուն 3 խոյ թող զոհաբերվի, 3 խոյ՝ աստվածներին բոլոր»⁶:

Վանի թագավորությունում բերքի հավաքումով պետական շտեմարաններում և պահեստ-մթերանոցներում պահվում էր շատ մեծ քանակությամբ ամենատարբեր տեսակի մթերք:

Բացի Միևնույն դրան արձանագրությունից, սեպագիր արձանագրություններ են թողել խաղողագործության վերաբերյալ ուրարտական թագավորներ Մենուան, Արգիշտի II-ը և Ռուսա II-ը: Օրինակ, Մենուան նշում է, որ երբ խաղողի բերքը հասնի, ցուլ, երեք խոյ կզոհաբերվի Խալդի աստծուն, կկատարվեն արարողություններ Խալդ աստծո դարպասների և կոթողի առջև: Իսկ երբ խաղողը հավաքեն, տոն կկազմակերպվի ինչպես Խալդի աստծո, այնպես էլ Ուարուբաինի դիցուհու կոթողի առջև: Հարկ է նշել, որ այս հիշատակությունների շնորհիվ տեսանելի արարողությունների կոնկրետ դրսևորումները հայտնաբերվել են Արագածի և Արամուսի ամրոցներում բացված սրբարանների, հարթակների, զոհաեղանների պեղումների ժամանակ: Վերոհիշյալ ծիսական արարողությունների մասին բացառիկ տվյալներ ենք քաղում ուրարտական պատկերագրության առանձին դրվագների քննությամբ: Դրանք պատկերված էին ամենատարբեր գտածոների վրա:

Տոկիոյի թանգարաններից մեկում պահվող ուրարտական բրոնզից գոտին ունի հետաքրքիր պատկերագրություն⁷: Պատկերված է ծիսական արարողությունների շարք, որտեղ ներկայացված են թևավոր աղյուծներ, մարդու դեմքով թռչուններ, այծեր, կենաց ծառեր: Մարդկային պատկերները՝ աստված, թագավոր և քուրմ, կատարում են ծիսական արարողություն՝ ձեռքերին բարձր պահած գավաթներով: Երկու պատկերների՝ կնոջ և տղամարդու միջև պատկերված է հենակի վրա դրված կարաս, իսկ շքեղ հագուստով մարդիկ աչ ձեռքերին պահած գավաթներով սրբազան զինված լրջնում են կարասի մեջ: Այստեղ մենք գործ ունենք զինով հեղման ծիսական արարողության հետ, որը, որպես կանոն, կատարվում էր բարձրաստիճան հոգևորականների՝

⁶ Այդ մասին տե՛ս **Б. Б. Пиотровский**, *Кармир блур II*, Ер., 1952, էջ 24:

⁷ Տե՛ս **Ս. Գ. Հմայակյան**, Վանի թագավորության պետական կրոնը, Եր., 1990, էջ 75-83:

⁸ **Г. А. Меликишвили**. Урартские клинообразные надписи (УКН). М., 1960, No 27.

⁹ Տե՛ս **K. Tanabe, A. Hori, T. Hayashi, S. Miyashita, K. Ishida**, *Studies in Urartian bronze objects from Japanese collections*, Tokyo, 1982, vol. 4, fig. i, 28:

քրմերի կամ իշխանավորների կողմից: Սարգոն II-ի կողմից Վանի թագավորությունը կատարած արշավանքի մասին պահպանված տեքստերում նշվում է, որ Մուսասիրի խալդի աստծո տաճարի առջև կար հսկայական կաթսա, որը ուրարտական թագավորները լցնում էին աստվածներին զոհաբերվող սրբազան հեղուկով՝ զինով: Նման տեսարաններ ունենք Վանի թագավորության տարբեր հուշարձաններից հայտնաբերված բարձրաքանդակների վրա, որոնցում պատկերած են աստվածներին զինով, կրակով և հեղուկով զոհաբերություն կատարող ուրարտացիներ: Բացի զինուց, խալդ աստծուն զոհաբերվել են կենդանիներ, զենքեր:

Արագածուն և Արամուսուն պեղված պաշտամունքային շինությունների մասնաբաժանների քննությունը թույլ է տալիս ասելու, որ գործ ունենք ուրարտական կանոնիկ ծիսակատարություններին բնորոշ դրսևորումների հետ:

Այդ համալիրներից հայտնաբերված նյութերից առանձնանում են հատկապես քարակոթողները, որոնք կապվում են ուրարտական մշակույթի կրոնածիսական համակարգի հետ: Բննարկվող նյութերը՝ կուռքերը, ֆալլոսները, պլուն-կուռքերն ունեն ինքնատիպ կառուցվածք և կիրառական լայն ոլորտ:

Մարդակերպ կուռքեր: Այս խմբում ընդգրկված պաշտամունքային գտածոների շարքում աչքի է ընկնում Արագածի միջնաբերդի No 1 կացարանում հայտնաբերված մարդակերպ կուռքը, որը բրգաձև արձան է, պատրաստված է կարմրավուն կարծր տուֆից և ունի 0,82 մ երկարություն: Հարթ կիսակոպտատաշ մակերեսով կուռքի ստորին մասը, որի լայնությունը 0,38 մ է, նեղանում է դեպի վեր: Մարդու սխեմատիկ մարմին հիշեցնող կուռքի վերին մասում՝ գլխի վրա, արված է ձվածիր փորվածք: Իրանի վրա շատ թույլ կերպով ընդգծված են ձեռքերի հետքերը: Նման կուռք-արձանները լայն տարածում ունեն Վանի թագավորության հուշարձաններում, մասնավորապես Օշականում¹⁰, որտեղ գտածոներն աչքի են ընկնում դիմային մանրամասներով: Բացի Օշականից՝ նման կուռքեր գտնվել են Արգիշտիխիսիում, Կարմիր բերդում, Կիրովականում (Վանաձոր), Բազմաբերդում, Կարմիր բլուրում: Այս գտածոների մի մասը ի հայտ է եկել Հայաստանի ուշ բրոնզի և երկաթի դարի համալիրներից: Որոշ օրինակներ պատկերագրված են կեոխաչի¹¹ նշանով, ինչը հնարավորություն է տալիս բացատրել պաշտամունքային բնույթը՝ կապված արևի, պտղաբերության, տանձ օջախի պահպանման գաղափարի հետ:

Սյուն - կուռքեր: Այս խմբին պատկանող գտածոները հայտնաբերվել են Արամուսի և Արագածի միջնաբերդի No 4 (2 օրինակ), No 5 (2 օրինակ), No 13 (1 օրինակ) կացարաններում: Դրանք (բացառությամբ No 5 կացարանի կուռքերից մեկի) պատրաստված են վարդագույն տուֆից: No 4 կացարանի հարթակից հայտնաբերվածը բազալտից է, մրապատ, կտրվածքում կլոր և ունի 0,3 մ բարձրություն: Մնացած գտածոները ունեն մինչև 0,7 մ բարձրությամբ քառակող ուղղանկյան տեսք, իսկ կտրվածքում կլոր կամ սեղանաձև են: Նման պատկեր է արձանագրվել նաև Արամուսի միջնաբերդում, որտեղ ստորին հորիզոնում հայտնաբերվեց մրապատ փոքր կուռք: Այս կուռքերից մի քանիսը վերին մասում նեղացող են: Այս պլուն-կուռքերին բավականին համանման են Այգեշատի դամբարանադաշտում հայտնաբերված կոթողները, որոնք գտնվել են կա՛մ կրոնիկների լիցքի մեջ, կա՛մ դամբարանախցերում: Դրանք ունեն մահարձան-սյունների նշանակություն, տարածված են եղել ինչպես ուրարտական, այնպես էլ ավելի վաղ ժամանակաշրջաններում:

Ֆալլոսներ: Արագածից և Արամուսից գտնված ֆալլոսները in situ չեն: Դրանք մի քանի օրինակներ են, պատրաստված կարմիր և գորշ տուֆից: Ունեն մինչև 0,8 մ բարձրություն, կազմված են իրանից և գլխիկից, ստորին մասը քիչ լայնացող հարթ ճստուկի դեր է կատարել: Ակնհայտ է, որ ֆալլոսները սրբազան հարթակներում ունեցել են իրենց համապատասխան պաշտամունքային նշանակությունը: Այդ գտածոները լայն տարածում ունեն ոչ միայն Վանի թագավորության, այլև ավելի վաղ

¹⁰ Տե՛ս С. А. Есаян, А. А. Калантарян, Ошакан I, Ер., 1988, էջ 44-45:

¹¹ Տե՛ս А. А. Мартиросян, Город Тейшебаини, Ер., 1961, էջ 74:

շրջանի հուշարձաններում: Մեծ քանակությամբ ֆալլոսներ գտնվել են հատկապես Օջականի պալատական համալիրում, որոնք բաժանվում են մի քանի տիպերի:

Բացի ուրարտական ամրոց-բնակավայրերից՝ ֆալլոսները հանդիպում են նաև դամբարանային համալիրներում¹²: Դրանք հանդես են գալիս որպես մահարձաններ, որոնք, ինչպես նշում են Ե. Լալայանը, Թ. Խաչատրյանը, Ա. Մարտիրոսյանը և Ա. Եսայանը¹³, հանգուցյալին պահպանել են չար ոգիներից՝ խորհրդանշելով պտղաբերությունը և տոհմի շարունակությունը: Ֆալլոսները խորհրդանշում են նաև կյանքի հարատևություն, հարության գաղափարը կապում են արևի, տնային օջախի և այլ խորհրդանիշերի հետ: Այդ առումով հատկապես աչքի է ընկնում Այգեշատի դամբարանադաշտը, որտեղ հաստատագրվել են ֆալլոսների հետ միասին մարդակերպ տարրեր չափի արձաններ, սյուն-կուռքեր:

Արագածի և Արամուսի պաշտամունքային կառույցների և քարակոթողների ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ Ուրարտական պետության պաշտամունքային դրսևորումները խարսխված են Հայկական լեռնաշխարհում ավելի վաղ ձևավորված մշակութային իրողությունների վրա: Հնագույն պատկերացումները հարուստ հող նախապատրաստեցին Վանի թագավորության նյութական և հոգևոր մշակույթի ձևավորման համար:

Ա. Գ. АВЕТИСЯН - *Культовые сооружения и каменные стелы Арагаца и Арамуса.* - Исследования культовых сооружений и каменных стел, обнаруженных во время раскопок урартских комплексов Арагаца и Арамуса, выявили, что культовые проявления государства Урарту основаны на культурных реалиях, сформированных ранее на Армянском нагорье.

Древнейшие представления и разнообразие обрядов подготовили благодатную почву для формирования и распространения материальной и духовной культуры.

¹² Տե՛ս Լ. Գ. Ավետիսյան, Արագած, էջ 60:

¹³ Տե՛ս Ա. Եսայան, Կարմիր բլուր, Եր., 1982, էջ 63: